

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ НАОЧНОСТІ ПРИ ФОРМУВАННІ ГЕОГРАФІЧНИХ ЗНАТЬ

У статті розкрито психолого-педагогічні особливості використання наочності на уроках географії як один із шляхів активізації розумової діяльності учнів. Доведено, що використання наочних посібників з метою розкриття провідних закономірних зв'язків сприяє чуттєвому усвідомленню школярами суті процесів і явищ, стимулює їх мотиваційну сферу та мислення, допомагає виявляти зв'язки між науковими знаннями й життєвою практикою. Сформована система знань перетворюється на основу для більш складних навчальних пошуків, що є важливою умовою забезпечення свідомого засвоєння провідних географічних понять і закономірностей. Обґрунтовано специфіку різних видів наочності відповідно до вікових і психологічних особливостей школярів. Аналіз експериментальних матеріалів свідчить, що на початковому етапі вивчення географії ефективним є проведення спостережень у природі та використання натуральних об'єктів. Відповідна робота з набуттям певного досвіду школярів вимагає систематичних ускладнень. Наочні засоби поступово доповнюють використанням схематичних матеріалів, графіків, схем, картосхем тощо. Доведено, що досить ефективним є відображення школярами характеру взаємозв'язків та відносин між об'єктами шляхом самостійного складання ними схем. Така методика спрямована на розкриття відповідних закономірностей, осмислення внутрішньої сутності явищ і процесів. Одночасно встановлено, що ефективність використання наочності можна забезпечити лише при поєднанні різних засобів, методів і прийомів роботи, якою керує вчитель. Зазначено, що ефективною є постановка проблемних запитань і завдань, спрямованих на розкриття найсуттєвіших логічних зв'язків. У процесі розробки методичних засад використання наочних засобів навчання при вивченні географії слід виходити з оптимальної їх кількості. Завантаження уроку великою кількістю таких матеріалів не дає можливості вчителю з достатньою глибиною зосереджувати увагу школярів на основних поняттях. Доведено, що узгодження процесу використання наочності з основними завданнями змісту навчання створює психолого-педагогічні умови для певного наближення пошукової діяльності учнів до наукових досліджень.

Ключові слова: наочність, закономірність, чуттєве сприйняття, засоби навчання, методика.

Одним зі шляхів підвищення ефективності навчальної діяльності школярів є використання наочності. Наочне навчання допомагає уточнити й конкретизувати географічні уявлення учнів, є опорою для узагальнень і висновків. Крім того, наочність збагачує образне мислення учнів, забезпечує розвиток мови, пам'яті, впливає на емоції, сприяє більш глибокому усвідомленню законів розвитку природи та суспільства. Проте вчителі не завжди враховують, що ефективне використання наочності неможливе без аналізу вікових і психологічних характеристик школярів. Ця проблема з її актуальністю спонукала нас провести дослідження психолого-педагогічних особливостей використання наочних матеріалів при вивченні географії.

Методичні аспекти використання наочності при вивченні географії розроблені у працях А. В. Даринського, В. П. Корнєєва, А. Й. Сиротенка,

Є. Й. Шиповича та ін. Зокрема, їх методика спрямована на активізацію навчально-пізнавальної діяльності школярів та на розвиток мислення. Застосування різних видів схематичної наочності досліджували М. С. Винокур, С. Г. Кобернік, Л. І. Круглик, О. Я. Скуратович, О. М. Топузов. Вони розкривають схематичну наочність як засіб відображення причинно-наслідкових зв'язків у навчальному матеріалі та як спосіб узагальнення й систематизації знань.

Метою статті є розкриття психолого-педагогічних особливостей використання наочності як одного з важливих компонентів процесу формування географічних знань у загальноосвітній школі. Поставлено такі завдання: 1) розкрити психолого-педагогічні особливості формування понять і закономірностей на основі використання наочних матеріалів; 2) охарактеризувати вікові особливості використання наочності; 3) визначити дидактичні умови, які сприяють ефективному використанню наочних матеріалів при вивченні географії у школі.

Проведені нами дослідження підтвердили нашу думку про те, що використання наочних посібників у навчальному процесі сприяє розвитку самостійного мислення у школярів. Формування знань з використанням наочності спрямоване на поступове збудження й розвиток чуттєвого розуму дитини та еволюційний перехід його до рівня абстрагування. Результатом абстрагування є виділення істотних властивостей і зв'язків досліджуваних предметів, відволікання від другорядних і формування учнями відповідних понять і закономірностей про географічні особливості навколишнього світу. Такий підхід спрямований на розвиток теоретичного мислення школярів. Власне, і наука на перших етапах свого існування описувала різноманітні спостереження, виявляла, зіставляла й перевіряла окремі факти, що було результатом діяльності чуттєвого розуму. А вже пізніше поступово обґрунтовували певні поняття й закономірності, об'єднавши їх у струнку систему знань. Так, спочатку розвивається чуттєвий розум, а потім – духовний.

Організуючи пошукову діяльність учнів з використанням наочності, ми виходимо з того, що вищим рівнем розвитку теоретичного мислення є мислення діалектичне, спрямоване на пояснення явищ, пізнання об'єктивних закономірностей. Це, у свою чергу, відкриває можливість передбачення. Однією з особливостей теоретичного мислення є рух думки від одиничного факту до закономірності й, навпаки, до конкретної інформації, яка вже усвідомлюється на тлі сформованої абстракції. Безперечно, такий процес не можна розглядати спрощено. Адже індукція й дедукція тісно перетинаються. У процесі організації навчальних пошуків формуються найзагальніші закономірності, які є теоретичним підґрунтям для розкриття нових, менш загальних залежностей, характерних для невеликих територій або окремих природних компонентів.

Відповідно до сучасної психолого-педагогічної літератури, вивчення найважливіших закономірних зв'язків у природному середовищі розглядається нами як одне з центральних освітніх і світоглядних завдань школи. Його розв'язання пов'язане з формуванням усєї системи знань про приро-

ду й суспільство, з розвитком творчого мислення учнів. Це, у свою чергу, сприяє становленню наукового світогляду школярів.

Наочність – один з принципів навчання географії, ефективність реалізації якого залежить від оптимальності поєднання, по-перше, різних методичних прийомів навчання, по-друге, власне різних типів і видів цих засобів з метою залучення всіх органів чуття учнів до найкращого сприймання географічних об'єктів, процесів і явищ та формування їх географічних компетенцій [6, с. 154]. Використання наочних матеріалів, безперечно, може бути ефективним лише за умов чітко осмисленої керівної ролі учителя. Педагог супроводжує навчальну діяльність школярів поясненнями, спрямованими на виділення суттєвих рис та істотних взаємозв'язків об'єктів, які вивчаються. Такі зв'язки повинні бути генетичною основою певної цілісності в навчальному матеріалі. Це сприятиме ефективному формуванню наукових понять та закономірностей.

У методиці навчання географії виділяють такі посібники, що можна зарахувати до наочних засобів навчання:

1. Натуральні засоби навчання (колекції корисних копалин, зразки продукції виробництва тощо).
2. Об'ємні засоби навчання (моделі, макети й муляжі).
3. Статичні (стінні й настільні) зображення географічних об'єктів і явищ (географічні карти, атласи, картини, ілюстрації підручників тощо).
4. Графічні зображення на таблицях або на дошці.
5. Динамічні зображення географічних об'єктів і територій (навчальні кінофільми, відеофільми).
6. Прилади й обладнання.
7. Технічні засоби навчання (вони безпосередньо не є наочними посібниками, але без них не можна використати певні зображення географічних об'єктів) [2, с. 57].

Наочними методами навчання є ілюстрування, демонстрування та спостереження. Актуальним на сьогодні є використання нових інформаційних технологій, зокрема комп'ютера, мультимедійного проектора тощо. Це, безперечно, сприяє підвищенню якості географічної освіти.

Специфічним засобом унаочнення на всіх етапах вивчення географії є символічна наочність – географічні карти й картосхеми (об'єкти зображуються за допомогою умовних знаків). Використання такої наочності передбачає виділення взаємозв'язків між об'єктами та осмислення суті процесів і явищ.

Працюючи з наочними матеріалами, учні вчаться самостійно розкривати й усвідомлювати провідні географічні поняття та закономірні залежності. Важливою умовою забезпечення свідомого їх засвоєння є поступовий перехід від простих речей до складніших узагальнень. У психолого-педагогічній літературі суть пізнання розкривають за такою схемою:

1. Процес пізнання починається з відчуттів. Завдяки наявності органів чуття у свідомості людини відтворюється певна інформація. Сприйняття найпростіших об'єктів школярами забезпечує формування уявлень.

2. Аналіз і узагальнення відтвореної у свідомості інформації. Відбувається усвідомлення предметів і явищ загалом та розкриваються відповідні об'єктивні закономірності. Отже, мислення школярів проходить шлях від одиничних понять до узагальнень, які на початковому етапі формування знань є простими.

3. Спостереження за навколишнім світом у процесі навчальної діяльності поступово ускладнюються. Така діяльність, у свою чергу, вимагає систематичного й цілеспрямованого сприйняття явищ природи та суспільного життя. У процесі нагромадження узагальненого матеріалу учні здійснюють поступовий перехід до усвідомлення більш складних понять та закономірностей. Такий підхід сприяє формуванню методологічної бази для розкриття суті географічних процесів і явищ.

Особливе значення для розвитку спостережливості школярів мають дослідження у природі. Великі можливості для цього створюють краєзнавчі засади в побудові навчально-виховного процесу. Скажімо, фізико-географічні закономірності, які розкривають у ході спостережень під час екскурсій і походів на початковому етапі вивчення географії, відіграють роль теоретичного підґрунтя для формування знань про більш складну систему залежностей у природно-територіальних комплексах, що вивчаються на подальших курсах географії. Учні розглядають географічне середовище на тлі інформації, зібраної ними у процесі навчальних досліджень у своїй місцевості. Такий підхід дає змогу вести учнів від спостережень за місцевими географічними явищами до загальногеографічних висновків та формує практичні навички для організації наукового пошуку.

Проблеми усвідомлення учнями процесів і явищ, безперечно, не можуть бути розв'язані без урахування їх вікових особливостей. На початковому етапі вивчення географії важливу роль відіграє чуттєве сприйняття предметів і явищ. Тому на уроках доцільно застосовувати переважно реальні зображення, картини, ілюстрації тощо. Така наочність дає можливість підкреслити основні, істотні ознаки, типові особливості відповідних зображень. Вони забезпечують спроможність легко відокремити головне від другорядного. Їх використання сприятиме формуванню в учнів узагальнених уявлень про відповідні об'єкти. Поступово до навчального процесу вводять елементи схематичної наочності, функції якої з часом розширюються.

У процесі навчальної діяльності школярі набувають певного досвіду роботи з наочністю, який є підґрунтям для розкриття складніших понять і закономірностей. У старшокласників основну роль відіграє абстрагована наочність, серед якої переважають карти, схеми, графіки, діаграми, таблиці тощо. Натуральні ж об'єкти є допоміжними засобами навчання.

У таблицях підручників (економічна й соціальна географія) систематизовано чимало цифрового матеріалу. Досвід нашої роботи, а також діяльності українських учителів підтвердив думку про те, що не варто вимагати від учнів заучування великої кількості швидкозмінних цифр. У навчальному процесі повинні переважати проблемні запитання і завдання, які б

спрямовували на розкриття суті найважливіших географічних закономірностей. Значно ефективнішою стає робота з цифровими матеріалами, якщо статистичні показники подають у вигляді діаграм і графіків. У таких умовах учні вчать самостійно розкривати особливості й закономірності різних територіальних соціально-економічних систем, прогнозувати перспективи їх розвитку. Ефективним є складання таблиць на класній дошці та в зошитах учнів паралельно з поясненням нового матеріалу. При узагальненні знань одним з прийомів роботи школярів може бути складання порівняльних таблиць і таблиць із узагальненими висновками з відповідної теми. Такі таблиці повинні бути простими й легкодоступними, без перевантажень зайвими деталями.

У навчанні географії широко застосовують різні види схем: при вивченні будь-якої теми, на різних етапах навчального процесу, але переважно – при поясненні нового матеріалу й перевірці знань. Схематична наочність характеризується такими особливостями:

1. За допомогою умовних позначень відображають найсуттєвішу інформацію з відповідними зв'язками й залежностями.

2. У схемі подають узагальнений зміст інформації, що допомагає зосередити увагу на основних його особливостях.

3. Схематична наочність створює можливості для застосування різних прийомів, спрямованих на розвиток мислення школярів.

Різновидом схематичної наочності є опорно-інформаційні схеми – це своєрідний графічний конспект, у якому структурно подають найістотнішу інформацію з конкретної теми або розділу. Опорність характеризується тим, що учні після вивчення нового матеріалу мають складений у логічній послідовності конспект (у зошиті) з використанням умовних позначень і скорочень, за допомогою якого вони швидко повторюють усе, що розглядалось на уроці [2, с. 175]. Інформаційність передбачає, що схема виступає носієм навчальної інформації. Схематичність відображає відповідні зв'язки та послідовність вивчення матеріалу. Опорно-інформаційні схеми являють собою чітку систему основних понять і логічних зв'язків між ними, на якій ґрунтується система інформації. Такі поняття є підґрунтям будь-якої наукової теорії.

Важливу роль в активізації навчальної діяльності школярів відіграє самостійне складання схем, графіків, діаграм з паралельним переосмисленням і узагальненням відповідної інформації. Така робота розвиває навички школярів аналізувати й відбирати найбільш суттєву інформацію, розвиває їх творче мислення, сприяє пошуку розв'язання найважливіших проблем, вчить самостійно робити висновки. Дослідження підтверджують думку про те, що ефективним прийомом застосування схематичної наочності на уроці є виконання вчителем креслень на класній дошці. Це можуть бути схематичні карти, схеми, діаграми, графіки тощо. На відміну від готових схем їх креслення на дошці сприяє формуванню більш динамічних понять. При цьому переваги такої роботи виявляються повною мірою, якщо їх креслення супроводжується логічною бесідою вчителя та учнів. Ва-

жливим компонентом роботи зі схематичними матеріалами є використання відповідних матеріалів, розміщених на сторінках підручника.

У процесі дослідження доведено, що робота зі схематичними матеріалами є достатньо ефективним методом навчання, але не універсальним. Ефективність використання схем, діаграм, картосхем можна забезпечити лише в умовах поєднання різних засобів, методів і прийомів навчання. Зокрема, доцільно використовувати прийоми порівняння, аргументації суджень тощо.

Підбираючи наочні матеріали, необхідно розробляти такі завдання, які б спонукали школярів до розвитку мислення. Зокрема, важливим є впровадження проблемного підходу до процесу формування знань. Поєднання різних форм і методів роботи при використанні наочних матеріалів дає можливість навчити школярів відкривати закони дослідним шляхом через спостереження одиничних явищ, експеримент, практику. При цьому школярі самостійно формулюють навчальну гіпотезу та під керівництвом учителя “відкривають” уже відкриті в науці закономірності. У навчально-виховний процес поступово впроваджують елементи дослідження. При цьому ми виходимо з того, що вищим рівнем розвитку теоретичне мислення є мислення діалектичне, яке спрямоване на пояснення спостережуваних явищ та пізнання об’єктивних закономірностей. Це, у свою чергу, надає можливість передбачення. Такий підхід забезпечує творче засвоєння нової інформації та поліпшує емоційний настрій школярів, які одержують задоволення від причетності до справжньої пошукової роботи.

У процесі розробки методичних засад використання наочності слід виходити з її оптимальної кількості. Не слід завантажувати урок великою кількістю таких матеріалів. Це відволікає увагу учнів від основної мети уроку, не дає можливості вчителю з достатньою глибиною зосереджувати увагу школярів на головному, розсіює їхні думки. Наочні засоби навчання використовують саме для розкриття найважливіших понять і закономірностей. Доцільно привчати школярів самостійно формулювати пізнавальні запитання своїм однокласникам. Такий підхід спонукає до аналізу інформації та відбору найбільш суттєвих матеріалів.

Використання наочності сприяє активізації мислення школярів, розвиває навички до проведення навчального дослідження, впливає на емоції школярів та підвищує їх інтерес до географічних знань.

Висновки. У процесі дослідження доведено, що використання наочності у процесі навчання сприяє розвитку мислення, допомагає виявляти зв’язки між науковими знаннями та життєвою практикою. Встановлено, що ефективність застосування наочності можна забезпечити лише за умов чітко осмисленої керівної ролі вчителя в умовах поєднання різних засобів, методів і прийомів навчання. У процесі розробки методичних засад використання наочності слід виходити з оптимальної кількості засобів навчання. Методика й зміст застосування наочності повинні відповідати віковим і психологічним особливостям учнів. Важливою умовою забезпечення сві-

домого засвоєння провідних географічних понять і закономірностей є поступовий перехід від простих речей до все складніших узагальнень. Встановлено, що ефективність навчальної роботи з наочними матеріалами зростає в умовах застосування проблемно-пошукових методів навчання.

Проведені нами дослідження не вичерпують усіх аспектів проблеми. Вимагають детального вивчення технології організації пошукової діяльності школярів з використанням краєзнавчої наочності.

Список використаної літератури

1. Гаращенко С. Ф. Використання опорних схем та конспектів на уроках географії / С. Ф. Гаращенко // Географія. – 2009. – № 17 (141). – С. 5–6.
2. Кобернік С. Г. Методика викладання географії в школі : навч.-метод. посіб. / С. Г. Кобернік. – Київ : Стафед-2, 2000. – 320 с.
3. Корнєєв В. П. Використання інформаційно-телекомунікаційних технологій у навчанні географії / В. П. Корнєєв // Географія. – 2008. – № 3 (103). – С. 4–6.
4. Максименко С. Д. Загальна психологія : навч. посіб. / С. Д. Максименко. – Київ : Центр навчальної літератури, 2008. – 272 с.
5. Стадник О. Г. Принципи навчання й шляхи їхньої реалізації під час навчання географії / О. Г. Стадник // Географія. – 2014. – № 9–10 (253–254). – С. 3–12.
6. Топузов О. М. Загальна методика навчання географії : підручник / О. М. Топузов, В. М. Самойленко, Л. Л. Вішнікіна. – Київ : Картографія, 2012. – 512 с.

Стаття надійшла до редакції 03.02.2015.

Бенедюк В. В. Психолого-педагогические особенности использования наглядности при формировании географических знаний

В статье раскрываются психолого-педагогические особенности использования наглядности на уроках географии как один из путей активизации умственной деятельности учеников. Доказано, что использование наглядных пособий с целью раскрытия основных закономерных связей содействует чувствительному осознанию школьниками сути процессов и явлений, стимулирует их мотивационную сферу и мышление, помогает выявлять связи между научными знаниями и жизненной практикой. Сформированная система знаний превращается в основу для более сложных учебных поисков, которые являются важным условием обеспечения сознательного усвоения основных географических понятий и закономерностей. Обоснованная специфика разных видов наглядности в зависимости от возрастных и психологических особенностей школьников. Анализ экспериментальных материалов свидетельствует, что на начальном этапе изучения географии эффективным является проведение наблюдений в природе и использование натуральных объектов. Соответствующая работа с обретением определенного опыта школьников требует систематических усложнений. Наглядные средства постепенно дополняются использованием схематических материалов, графиков, схем, картосхем и т.п. Доказано, что довольно эффективным является отображение школьниками характера взаимосвязей и отношений между объектами путем самостоятельного составления ими схем. Такая методика направлена на раскрытие соответствующих закономерностей, осмысление внутренней сущности явлений и процессов. Одновременно установлено, что эффективность использования наглядности можно обеспечить лишь при сочетании разных средств, методов и приемов работы, которой руководит учитель. Установлено, что эффективной является постановка проблемных вопросов и задач, которые направлялись бы на раскрытие основных логических связей. В процессе разработки методических принципов использования наглядных средств обучения при изучении географии нужно исходить из оптимального их количества. Загрузка урока большим количеством таких материалов не дает возможности учителю с достаточной глубиной сосредоточивать внимание школьников на главных поня-

тиях. Доказано, что согласование процесса использования наглядности с основными задачами содержания обучения создает психолого-педагогические условия для определенного приближения поисковой деятельности учеников к научным исследованиям.

Ключевые слова: наглядность, закономерность, чувствительное восприятие, средства обучения, методика.

Benedyuk V. Psycho-Pedagogical Features Use Visibility in the Formation of Geographical Knowledge

The article reveals the psychological and pedagogical features the use of visual geography lessons as one of the ways to enhance mental performance of students. It is proved that the use of visual aids to demonstrate the main natural connections helps students realize the essence of the sensitive processes and phenomena, stimulates their thinking and motivational sphere, helps to identify the relationship between scientific knowledge and life practice. Formed a system of knowledge becomes the basis for more complex searches training, which is an important prerequisite for conscious assimilation of basic geographical concepts and laws. Reasonable specificity of different types of visibility depending on the age and psychological characteristics of students. Analysis of the experimental material shows that at the initial stage of studying geography have effective conduct observations in nature and the use of natural objects. Relevant work experience with the acquisition of certain students require systematic complications. Visual aids gradually complemented by the use of schematic materials, graphs, charts, etc. kartoskhem It is proved that there is a fairly effective display of schoolchildren character interactions and relationships between objects by making them independent circuits. This technique is aimed at disclosure of relevant laws, understanding the inner essence of phenomena and processes. At the same time found that the efficiency of clarity can be achieved only with a combination of different tools, techniques and methods of work, led by the teacher. It has been established that there is an effective statement of issues and challenges that would be sent to the disclosure of basic logical relations. During the development of the methodological principles of the use of visual learning tools in the study of geography should proceed from the optimal quantity. Download lesson lots of such materials does not allow the teacher with sufficient depth to focus students on the main concepts. It is proved that the process for the use of visibility with the main objectives of the training content creates psychological and pedagogical conditions for determining the approximate search activity of students in research.

Key words: visualization, pattern, sensitive perception, learning tools, methods.